

Liviu GROZA

Universitatea din București, România

CUM ȘI DE CE SE SCHIMBĂ FRAZEOLOGIA UNEI LIMBI ⁶

În general, se consideră că vocabularul este domeniul cel mai dinamic al unei limbi. De o dinamică destul de bine reprezentată se poate vorbi însă și în cazul frazeologiei [1], domeniu în care sunt grupate îmbinările de cuvinte specifice unei limbi, unui autor sau unei sfere de activitate. Cauzele țin de evoluția limbii în general, dar și de preferința vorbitorilor de a utiliza anumite îmbinări de cuvinte, mai mult sau mai puțin stabile, în detrimentul altora. Se poate vorbi de un proces permanent de selecție a formelor și a variantelor care poate fi constatat de-a lungul timpului. În 1928 în *Realitatea ilustrată* apărea anunțul despre Smaranda Brăescu, *Prima femeie româncă ce s-a slobozit cu parașuta*. Vorbitorii au abandonat această exprimare și au adoptat cu timpul expresia *a sări cu parașuta* (cf. fr. *saut en parachute* „salt cu parașuta” > *a sări cu parașuta*).

În perioada veche a limbii române, de la 1500 până la 1780, în frazeologie se manifestă două aspecte importante: pe de o parte, în textele bisericești, se poate constata imitarea, uneori destul de stângace, a unor modele frazeologice străine, slavone, latinești sau maghiare, iar, pe de altă parte, în textele laice (istoriografice, teologico-filozofice, private etc.) este evidentă tendința firească de a realiza și de a utiliza construcții frazeologice „în spiritul limbii”, necesare unei exprimări fluente sau chiar originale și elegante [2].

Referitor la primul aspect, este posibil ca dependența de modelul textului religios să se explice prin neputința (sau grija excesivă ?) traducătorilor de a nu se îndepărta prea mult de la forma originalului, considerat, potrivit concepției vremii, sacru și canonizat, sacrificând astfel caracterul inteligibil al traducerii[3]. Primele traduceri ale textelor religioase nu au constituit însă un model de exprimare cultă pe care generațiile următoare de scriitori să îl ia în considerare. Deși frazeologia nu a fost

⁶ Lucrarea a fost susținută în plenul conferinței *Lexic comun / Lexic specializat* cu tema *Limba română azi: direcții actuale și perspective*, Galați, 4-5 decembrie 2020.

înțeleasă ca un domeniu al limbii separat de lexic sau de sintaxă, studiile de istoria limbii române sau de istoria limbii române literare au pus în evidență unele construcții frazeologice, numite expresii sau locuțiuni, imitații ale unor modele din limbile din care s-au făcut primele traduceri din literatura religioasă. Aceste construcții frazeologice au circulat, se pare, doar în varianta scrisă a limbii din secolele al XVI-lea:

a fi întru nemică „a fi distrus, nimicit”, după lat. *redacti ad nihil*;
apă împutată, după v.sl. *voda prěřkanija*, cf. lat. *aquae contradictionis*;
duh de nevoie „duh care îmbolnăvește”, după v.sl. *duchŭ nedqžinŭ*, cf. lat. *spiritus infirmitatis*;
iute pățit, rău pățit „care suferă mult”, după v.sl. *liutě straždě*, cf. lat. *male torquetur*;
în podoabă vreme „moment favorabil, ocazie”, după v.sl. *podobŭno vrěmę*, în care v.sl. *podobije* și *podobŭno* au fost confundate cu *podoba* „decor” [4]. Aceeași confuzie s-a produs și în construcția *în podoabă* „asemenea” [5].

Alături de aceste unități frazeologice, au mai fost puse în evidență (DENSUSIANU, 1961, pp. 166-316 *passim*) și o serie de construcții frazeologice care, probabil, erau caracteristice la vremea respectivă limbii vorbite și care cu timpul au devenit învechite, populare sau regionale. Deoarece nu există posibilitatea comparării prea exacte a limbii textelor religioase din secolul al XVI-lea cu limba vorbită în această perioadă, este posibil ca unele dintre aceste construcții frazeologice să fie creații mai mult sau mai puțin originale ale autorilor sau ale traducătorilor respectivi pe care uzul nu le-a acceptat, având în cele din urmă o circulație restrânsă:

a sta de alean „a se opune”; cf. și construcțiile frazeologice din secolul al XVII-lea și al XVIII-lea înregistrate de DLRLV s.v.: *de alean*, loc.adj., „potrivnic”; *de alean*, loc.adv., „împotivă”; *în alean* „împotivă”; *în (întru) aleanul* „contra, împotivă”; *de aleanul* „contra, împotivă”; *a îmbla în alean* „a se împotivi”; *a face alean* „a se împotivi”;
a fi de fățiș „a fi de față”;
de năprasnă „deodată, subit”;
în de biu „destul, abundant”; cf. și varianta *de biu* „deplin; îndestul” (DLRLV s.v.);
până la curându „repede”;
până la destul „destul, abundant”;
a bate războiu „a face război, a se război”; cf. variantele care vor circula mai târziu
a purta (un) război, *a face (un) război* (DÎLRV, p. 243);
bani de ciubote „amendă pe care trebuia să o plătească cel care nu se înfățișa la judecată și era adus acolo de un curier”;
a comânda lauda „a cânta laude Domnului”;

pre supt cumpăt „în taină”;
a fi în cuviința cuiva „a fi la fel, asemător”;
a face despărțitură „a se despărți”;
a fi cu destoinicie „a fi îngăduit”;
a face dobândă cuiva „a fi folositor”;
a face față „a se insinua”; cf. a face față cuiva sau la ceva, sec. al XIX-lea și al XX-lea
„a înfunta, a învinge, a ține piept”;
a închina genunchiele „a îngenunchia”;
lumea ochiului „lumina ochiului”;
a rămânea de judecată „a pierde un proces” și a rămânea pe cineva „a avea câștig de
cauză împotriva cuiva într-un proces”;
a-și sfii cuvântul „a evita, a se teme să spună ce gândește, să vorbească deschis”;
a avea soție cu ... „a fi în tovărășie, în unire cu ... ”;
a fi treaba (treabă) „a fi necesar, indispensabil”; la vreme de treabă „la timp potrivit”;
carte de lășăciune „act, scrisoare de despărțire”; cf. și construcțiile frazeologice din
secolele următoare carte de despărțeață „act de divorț” (MUNTEANU și ȚĂRA,
1983, p. 121) sau carte de slobozenie (de rumânie) „act prin care era dezrobit un
iobag sau un rumân”(DÎLRV, p. 105).

La sfârșitul secolului al XVII-lea și mai ales în secolul al XVIII-lea se produc schimbări substanțiale în frazeologia românească veche. Apariția lucrărilor teologico-filozofice, dezvoltarea istoriografiei în limba română, răspândirea deprinderii de a scrie pentru nevoi particulare sau artistice au un rol hotărâtor în susținerea și impunerea efortului de modernizare, nuanțare și estetizare a frazeologiei românești din perioada respectivă. O serie de termeni latino-romanici pătrund în limba utilizată de elita societății românești, știutoare de carte, și se încadrează în construcții frazeologice care nu se abat prea mult de la tiparele firești ale limbii române. Unele dintre aceste construcții frazeologice, atestate încă din secolele al XVII-lea și al XVIII-lea își vor continua existența cu aceleași sensuri, sau cu sensuri apropiate, sub forme identice sau asemănătoare, în secolele al XIX-lea și al XX-lea. Explicația constă în faptul că aceste modele frazeologice au fost reluate din limbile romanice, chiar și la o distanță de un secol și mai bine, cu precădere din franceză sau din italiană, astfel încât unitățile frazeologice respective au fost susținute și fixate în cele din urmă în limbă. De exemplu, în DÎLRV, s.v. sunt înregistrate următoarele construcții frazeologice:

a cere acord „a cere voie”; cf. a cere acordul cuiva „a cere permisiunea cuiva”, sec. al XX-lea;

a pune la arest, var. *a pune la harestu* „a aresta pe cineva”; *a pune la arest*, cu același sens în sec. al XIX-lea, ulterior construcția fiind concurată de verbul *a aresta*, sec. al XX-lea;

a zice complimenturi „a măguli, a lăuda, pe cineva”, cf. *a face cuiva un compliment, complimente*, sec. al XIX-lea și al XX-lea;

a face conselia „a se aduna pentru a lua o hotărâre”; cf. *a face, a ține (un) consiliu*, sec. al XIX-lea și al XX-lea;

a avea corespundeante cu ..., var. *a avea corăspundenții* „a avea schimb de scrisori cu cineva”; cf. *a avea corespondență cu ...*; *a fi în corespondență cu ...*, cu același sens în sec. al XIX-lea și rar în sec. al XX-lea;

a pune fundamentomul „a pune bazele”; cf. *a pune fundamentul, fundamentele*, cu același sens în sec. al XIX-lea și în sec. al XX-lea; *a arunca fundamenturile* „a pune bazele”; cf. *a arunca fundamentele*, sec. al XIX-lea;

a face grație „a face o favoare”; cf. *a face grație cuiva de ceva* „a scuti pe cineva de un anumit lucru, a-l cruța”, sec. al XIX-lea;

a lua informație de la cineva „a se informa de la cineva”; cf. *a lua informații de la cineva*, sec. al XX-lea;

jocuri olimpițești „întrecerile sportive olimpice”[din Antichitate]; cf. *Jocurile Olimpice*, sec. al XX-lea [moderne];

cu ce mod „în ce fel”; cf. *în ce mod*, cu același sens în sec. al XX-lea;

piatră de scandal, stâncă a scandalului „obstacol, piedică neprevăzută”; cf. *piatră de scandal* „ceea ce produce scandalul, disputa violentă”, sec. al XX-lea;

a-și da parola „a promite ceva în mod solemn”; cf. *a-și da parola (de onoare)*, sec. al XIX-lea; *a-și da cuvântul (de onoare)* sec. al XX-lea;

cu pompă, var. *cu mare pombă* „cu fast, în mod sărbătoresc”; cf. *cu mare pompă*, cu același sens, sec. al XIX-lea și al XX-lea; *a avea pretensiia* „a pretinde”; cf. *a avea pretenția*, sec. al XX-lea; *a rădica pretenții asupra ...* „a pretinde”; cf. *a ridica, a emite pretenții*, cu același sens în sec. al XIX-lea și al XX-lea;

sub pretextul „invocând un anumit motiv; *sub pretextul*, cu același sens în sec. al XIX-lea și în sec. al XX-lea;

a face un prognostic, var. *a face prognitic* „a prezice ceva”; *a face un prognostic*, cu același sens în sec. al XIX-lea și al XX-lea;

a face repartițion „a împărți, a distribui”; cf. *a face repartiția...*, cu același sens în sec. al XX-lea;

prin secret „în taină”; cf. *în secret*, cu același sens în sec. al XX-lea;

la tearmin „la data stabilită”; cf. *la termen* cu același sens în sec. al XX-lea;

cu ușură „cu dobândă”; cf. *cu uzură*, cu același sens în sec. al XIX-lea.

O serie de construcții frazeologice, atestate în această perioadă, explicabile prin tendința de modernizare a exprimării, s-au situat la nivelul unor simple utilizări particulare, cu o circulație mai largă sau mai restrânsă,

și nu au fost acceptate de uz în ciuda faptului că în structura acestora au intrat și neologisme fixate în limba secolului al XIX-lea și al XX-lea. Pentru aceste modele frazeologice uzul nu a selectat și nu a impus construcții similare din franceză sau din italiană, ca în cazul celor amintite mai sus, ceea ce poate fi o cauză a neacceptării unor modele în limba secolelor al XIX-lea și al XX-lea, ca cele de mai jos, înregistrate în DÎLRV, s.v. Uneori a intervenit, probabil, și concurența cu unități lexicale sinonime:

a face apelație „a face recurs la o hotărâre”;
a face la un lucru bagdatelu „a bagateliza ceva”; cf. *a bagateliza*;
a face conscripție „a face subscripție, chetă, adunare de fonduri”; cf. *a subscrie*;
a fi sub contradicție „a fi în dezbateri”;
a face elecție „a face alegere”;
a face disputație „a avea o dispută, o controversă”;
a face incomodația cuiva „a incomoda pe cineva”; cf. *a incomoda pe cineva*;
fără (de) maculă „nevinovat”; cf. *imaculat*;
a pune parola „a promite solemn”; cf. *a-și da parola* și *a-și da cuvântul*;
a face potenție „a face abuz de putere”;
a face practice „a urma unele proceduri”; *a face predică* „a rosti o predică”, model concurat de *a rosti*, *a ține o predică* și de verbul *a predica*.

Utilizarea în limba română veche, cu precădere în secolele al XVII și al XVIII-lea, a unor cuvinte de proveniență romanică a determinat și apariția unei concurențe între aceste unități lexicale și construcțiile frazeologice sinonime devenite cu timpul învechite. Acest fel de concurență se va manifesta mai puternic în secolul al XIX-lea:

bassu = cântător de temeii (DÎLV s.v.);
gabinet = casă (domnească) de taină (DÎLRV s.v.);
desintiria = deznodarea vintrelui (DÎLRV s.v.);
sifilis = boala franțuzească (DÎLRV s.v.).

Pe lângă tendința evidentă de modernizare a frazeologiei, se mai pot constata în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea și modeste încercări de estetizare, cu precădere în creații originale, în proză sau în versuri, de felul:

a da rază „a fi originar din” (DLR, IX, s.v.);
a-și frânge condeile „a înceta a mai scrie” (DÎLRV s.v. *museu*);
în cumpăna pieirii „într-o perioadă dramatică, agitată” (MUNTEANU și ȚĂRA, 1983, p. 133);
a se îndrepta din cuvinte „a se justifica” (*ibidem*, p. 135).

Cele mai multe construcții frazeologice care apar în textele din secolele al XVII și al XVIII aparțin limbii vorbite, populare, fiind caracteristice limbii române vechi. Evoluția ulterioară a frazeologiei va face ca asemenea construcții să devină învechite sau să se regăsească în perioada modernă doar în anumite graiuri, eventual în limba populară. Româna modernă, în aspectul ei literar, a preferat o serie de modele romanice, franceze și/sau italiene, în locul unor creații autohtone sau a unor imitații ale unor construcții frazeologice din limbile considerate cândva „de cultură”, slavona, maghiara, neogreaca :

a avea, a-și face față la cineva „a căuta favoarea cuiva; a încerca să aibă trecere pe lângă cineva” (DA, II, II, p. 78);
a da cale cuiva „a lăsa pe cineva să înainteze” (ROSETTI și colab., 1971, p. 252);
a da dos(ul) a fugi „a fugi” (*ibidem*, p. 252);
de-a fiiș „ținând cu mâna, în mâini” (*ibidem*, p. 266);
a mânca cuiva capul „a distruge, a nimici pe cineva” (DLR, VI, p. 672);
a face cuiva nevoie „a provoca cuiva neajunsuri, necazuri, a-i face cuiva un rău; a chinui” (DLR, VII, I, p. 383);
a orându-i pe cineva de moarte „a condamna pe cineva la moarte” (DLR, VII, II, p. 312);
a-și păzi calea, drumul „a-și continua, a-și urma drumul, a-și vedea (neabătut) de drum” (DLR, VIII, p. 355);
a lega păcile „a încheia pacea, a semna un tratat de pace” (ROSETTI și colab., 1971, p. 252); cf. *a lega bir* „a fixa birul” (*ibidem*, p. 266). Sensul verbului *a lega* pare să fie în aceste construcții „a stabili, a fixa”;
a păzi vreme „a aștepta momentul prielnic” (DLR, VIII, p. 355);
a unge osia și pașii „a corupe, a cumpăra” (ROSETTI și colab., 1971, p. 266).

Unele construcții frazeologice au avut în perioada veche variante care nu s-au impus în româna modernă atât la nivelul limbii vorbite, cât și la nivelul limbii literare. Uzul a efectuat, se pare, o selecție a variantelor de felul:

pre amănuntul „cu grijă, amănunțit” (DÎLRV s.v. *anomalie* și *influs*); cf. *cu amănuntul*;
a da la mâna cuiva „a încredința cuiva” (DÎLRV s.v. *ghenerăriță*); cf. *a da pe mâna cuiva*;
într-acestași chip (DA, I, s.v.), *într-acesta chip* „astfel” (DÎLRV s.v. *consenție*); cf. *în acest chip*, *în acest fel*; *cu feliu de feliu de chipuri* (ROSETTI și colab., 1971, p. 497); cf. *în fel și chip*;
a scorni râsul „a face pe cei din jur să râdă” (DÎLRV s.v. *figură*); cf. *a stârni râsul*;

a nu vedea într-ochi „a fi supărat pe cineva” (DÎLRV s.v. *natură*); cf. *a (nu mai) putea vedea înaintea ochilor pe cineva*;
a face strâmbătate cuiva „a nedreptăți pe cineva” (DÎLRV s.v. *otoman*); cf. *a face o nedreptate cuiva*;
a fi înfîpt în gânduri „a se gândi intens la ceva” (DÎLRV s.v. *gabinet*); cf. *cufundat în gânduri*.

Unele construcții frazeologice, acceptate de româna modernă, cu aceeași formă sau cu forme asemănătoare, au avut alte sensuri în româna veche:

a face conferință „a ține o consfătuire, o adunare” (DÎLRV s.v.); cf. *a ține o conferință „a conferenția”*;
a se face confuzii „a se produce tulburări, încurcături”, *a face confuzie* „a se împorivi” (DÎLRV s.v.); cf. *a face o confuzie* „a nu distinge un lucru de altul”;
a avea desgust cu cineva „a fi în relații proaste cu cineva” (DÎLRV s.v.); cf. *a avea degust față de ceva* „a nu-i plăcea ceva”;
fără sine „ieșit din fire” (ROSETTI și colab., 1971, p. 266); cf. *fără (de) sine* „în mod inconștient”;
a avea nevoie „a avea neplăceri, dificultăți, a avea de suferit din partea cuiva” (DA, VII, I, s.v.); cf. *a avea nevoie* „a-i trebui ceva”;
a fi rândul „a fi obiceiul” (DÎLRV s.v. *indiction*); cf. *a fi rândul cuiva* „a sosi momentul pentru a face ceva”.

Pot fi consemnate și construcții frazeologice care nu aveau în româna veche sensuri figurate ca în româna modernă, de felul : *a se da în stambă* „a se tipări” (DÎLRV s.v.), cf. *a se da în stambă* „a-și arăta cusururile, proasta creștere”, sau *cal de poștă* „cal destinat serviciului de transporturi, schimbat la fiecare popas” (DÎLRV s.v. *poștă*), cf. *cal de poștă* „persoană hărțuită, folosită de toți la toate muncile”.

În concluzie, se poate afirma că în frazeologia românească veche se întrevade tendința de modernizare prin raportare la modele romanice care se va manifesta deosebit de puternic după 1830, până la sfârșitul secolului al XX-lea.

NOTE:

[1]. Vezi Groza, 2005.

[2]. Pentru teoria celor „două straturi de cultură lingvistică: unul savant și altul popular”, vezi Coteanu, 1981, pp. 137-140.

- [3]. Rosetti, 1986, p. 521, pune pe seama dificultăților întâmpinate de primii traducători în ceea ce privește redarea nuanțelor textelor biblice „reproducerea servilă a originalului slavonesc sau maghiar, fără preocupare de a da un text inteligibil”.
- [4]. Densusianu, 1961, pp. 172 – 296, *passim*.
- [5]. *Ibidem*, p. 170

REFERINȚE BIBLIOGRAFICE:

- Coteanu, Ion, *Structura și evoluția limbii române (de la origini până la 1860)*, București, Editura Academiei, 1981.
- Desusianu, Ovid, *Istoria limbii române*, vol. II, *Secolul al XVI-lea*, ediție îngrijită de prof. univ. J. Byck, București, Editura Științifică, 1961.
- Groza, Liviu, *Dinamica unităților frazeologice în limba română contemporană*, București, Editura Universității din București, 2005.
- Munteanu, Ștefan și Țăra, Vasile D., *Istoria limbii române literare. Privire generală*, ediție revizuită și adăugită, București, Editura Didactică și Pedagogică, 1983.
- Rosetti, Al., *Istoria limbii române*. Ediție definitivă, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1986.

ABREVIERI:

- DA = *Dicționarul limbii române*, publicat de Academia Română (A – Lojniță), București, Editura Academiei, 1904 ș.u.
- DÎLRV = Gheorghe Chivu, Emanuela Buză și Alexandra Roman Moraru, *Dicționarul împrumuturilor latino-romanice în limba română veche*, București, Editura Științifică, 1994.

HOW AND WHY DOES THE PHRASEOLOGY OF A LANGUAGE CHANGE

Abstract: This article tries to highlight the manner in which the phraseology of a language changes. The causes are related to the evolution of the language in general, but also to the preference of the speakers to use certain combinations of words, more or less fixed, instead of others.

Keywords: *Romanian language, phraseology, modernization, expressions, linguistic changes.*